

Дорогокупля О. М.,
аспірант кафедри української літератури
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ БАЙКИ ЯК ЖАНРУ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ У 80-90-Х РОКАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Безперечним є той факт, що українська байка – це один з найдоступніших і найближчих до дитячого сприйняття жанр вітчизняної літератури, певною мірою дуже близький до казки. Саме тому на неї завжди покладалися неабиякі надії у справі виховання дітей, учнівської молоді та суспільства загалом. Велику роль відіграє також і той факт, що однією з найголовніших морально-виховних особливостей її є те, що навіть будучи відверто сатиричною, справжня байка ніколи не буває злою і ніколи не втрачає своєї гуманістичної спрямованості, адже вона дуже наближена до мудрості.

Цей жанр пройшов довгий шлях еволюції від того часу, коли народне просторіччя потужно увійшло до літературного вжитку, і до спроб застосувати стару форму байки до потреб революційної сатири у першій половині ХХ століття, перетворити її на «бойовий» жанр у воєнні роки та політичну сатиру у середині – кінці ХХ століття.

Проте, незважаючи на це, байка була без перебоїв популярна у нашій літературі, а на початку ХІХ століття вона взагалі виступає як провідний жанр української літератури, якому належить помітна роль у процесі становлення й формування нового українського письменства. У кращих зразках аполог розвивався під впливом народної творчості, досягнень світового байкарства, передової російської сатиричної літератури. Усі байкарі, творчо використовуючи великий досвід своїх попередників, художньо узагальнювали життєву мудрість народу, наснажували свої твори виразним злободенним змістом, спрямовували їх на викриття потворних явищ кріпосницької і капіталістичної дійсності. Вони вивели байку на широкий шлях реалізму й народності, зробили її повноправним жанром в українській класичній літературі.

У даній статті ми маємо на меті проглянути твори українських письменників, що працювали на байкарській ниві наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття і зробити висновки щодо специфіки розвитку жанру у цей період. **Предметом нашого дослідження** є апологічні твори Б. Грінченка, Ю. Федьковича, В. Боровика, Олени Пчілки, М. Старицького, Я. Жарко, І. Верхратського, Т. Зінківського, М. Петрова, В. Самійленка, І. Манжури, І. Франка та інших. Ми розглянемо особливості тематичного спрямування творів, їх виховне значення, характеристики образів персонажів, специфіку використання мовно-стильових засобів, пейзажних картин з національними топонімами, характерних побутових деталей тощо.

За визначенням М. Зерова, певне пожвавлення байкарської роботи саме з орієнтацією жанру на дитяче сприйняття припадає на кінець 80-х та 90-ті роки, на пору „Дзвінка” і почасті „Зорі” [1, 960]. Саме на цей період припадає поступовий перехід репертуару дитячої книжки від релігійно-виховної і моралістичної тематики, яка була характерна творам у 50-70-х роках ХІХ століття (за винятком незначної кількості пізнавальних видань та видань москвофільської тематики), до появи дитячих книжок різноманітного тематичного спрямування. На сторінках часописів цих художньо-педагогічних часописів байки поряд з іншими жанрами дитячої літератури сприяли розумовому, моральному та естетичному розвитку дітей та учнівської молоді, збагачуючи їх знаннями про минуле і сучасне власного та інших народів, прищеплюючи їм патріотичні почуття й любов до рідного слова. Характерною особливістю цього періоду розвитку жанру є те, що у цей час аполог втрачає виразну сатиричну і соціальну гостроту, якими відзначалися твори Л. Глібова. У цей час серед байкарів з’являються і педагоги, які мають на меті поповнити недостатню галузь дитячої літератури, як Борис Грінченко, якому належить ряд перекладів і переспівів Крилова, однак більшість його байок створено за мотивами народної творчості. Принципами виховного потенціалу української байки, в якій обумовлено розкриття ідей правди й добра, були народність, релігійність, патріотизм, гуманізм. Тогочасні вчителі розкривали їх на позитивних прикладах своїх персонажів, опираючись на психологічні механізми наслідування учнями бажаних вчинків, думок, оціночних суджень, рис характеру. Сюжети байок вчили розрізняти добро і зло, розпізнавати приховані мотиви вчинків інших людей та замислюватися над власними словами і вчинками. Метою реалізації виховного потенціалу байки виступало формування бажання служити Богові, народові, краю, любити навколишній світ, цінувати життя, боротися зі злом, зрадою, несправедливістю, кривдою в ім’я віри, надії, любові, доброти, товаришкості, любові до Вітчизни, народу, прагненню до навчання, працелюбності, правдомовності, справедливості, любові до тварин.

Байки користувалися великою популярністю та швидко увійшли в коло дитячого читання, при цьому не втрачаючи своєї актуальності і для більш старшого покоління читачів. Письменники все частіше вводять до творів персонажів - дітей-школярів (В. Боровик «Осел і воля», В. Самійленко «Школяр і різки» тощо). Спрямовуючи свої твори до дітей та учнівської молоді, байкарі використовують відповідні звертання: хлопче, діти (Ю. Федькович «Кіт і Лис», «Гривко та Сивко», «Кінь» тощо).

Як і багато інших творців, що працюють на байкарській ниві у середині-кінці ХІХ століття, у своїх байках один із найвидатніших письменників-педагогів того часу Борис Грінченко вчить дітей вірності у дружбі: «Невірні люди, кайтесь на Лисиці!» («Ведмідь, Лисиця и Віл») [4, 296], людяності: «Хто сіє сльози – сліз і сам зазна» («Вовчиця та Горлиця») [4, 300], виховує постійне бажання творити добро, боротися за правду та прагнути до краси («Жайворонок та Свиня») [4, 304]. Українська байка ХІХ століття радить дітям не давати волю помсті (Ю. Федькович «Кінь»), засуджує підлабузництво і брехню

(М. Петров «Обід у ведмедя»), жадібність (Я. Жарко «Заєць та Дяк»), запевняючи, що:

*«Ото не наміряйсь робити другим шкоду.
Про те, що маєш, дбай,
А на чуже не зазіхай»*

(Т. Зінківський «Ненажерливість собача») [4, 285],

«Не женися за великим, Бо й мале втеряєш» (Я. Жарко «Баба та курка») [4, 286].

Зі сторінок апологу перед дітьми постають відомі дорослим незаперечні істини і правила життя, які пізнаються з досвідом: *«Видима смерть страшна!»* (Б. Грінченко «Ведмідь, Лисиця та Віл») [4, 296] , *«Ведмідь, бач, неживих ніколи не тикає»* (І. Верхратський «Два приятелі») [4, 271] тощо.

Письменники створюють яскраві образи своїх сучасників, розкривають їх характери, дають їм досить розповсюджені на той час імена: *Химка* (Б. Грінченко «Химчині співи»), *Омелько* (Б. Грінченко «Кури та ластівка»), *Панас* (М. Старицький «Наймит та Хазяїн»), *Гнат* (М. Старицький «Наймит та Хазяїн», «Селянин у біді»), *Хома* (М. Старицький «Мавпа та дзеркало»), *Корній, Палій, Карпо* (М. Старицький «Селянин у біді»), *Максим і Клим* (І. Верхратський «Два приятелі»), *Хвесь* (Т. Зінківський «Рибалка та Риба»), *Кузьма* (В. Боровик «Осел і воля»). Як і в майже кожній байці, поряд з людьми діють і алегоричні образи тварин, які в письменників цього періоду також отримують прізвиська, що є досить розповсюдженими в народі: собаки *Рябо, Кудлай* (Б. Грінченко «Вівця стрижена та Кудлай»), *Сірко*(М. Старицький «Собача приязнь»), *Хапко* або *Ханай* (Б. Грінченко «Вівця стрижена та Кудлай»), М. Старицький «Собача приязнь»), *Гривко і Сивко* (Ю. Федькович «Гривко і Сивко»), *Бровко* (Т. Зінківський «Ненажерливість собача»), собака *Понада* (М. Старицький «Селянин у біді»), курка *Глиняста* (Б. Грінченко «Кури і Ластівка»), ведмедь *Михайло Йванович* (М. Петров «Обід у Ведмедя»). Поряд з цим персонажі мають також прізвиська, відомі дітям з народних казок: *Вовк-сірий* (М. Старицький «Вовк на псарні»); *Заєць* - стрибайло косоокий (М. Старицький «Зайко на влогах»), *куций* (Ю. Федькович «Заєць»), *сіренький* (Я. Жарко «Заєць та Дяк»); *Осел* – ухац (В. Боровик «Осел і воля»).

Байкарі у своїх творах використовують чимало специфічно українських рис (гумористичних сцен, пейзажних картин з національними топонімами, характерних побутових деталей, а також - мовностильових засобів, зокрема ідіом й фразеологізмів, прислів'їв та приказок, афористичних висловів: товче, мов просо в ступі (М. Петров «Обід у ведмедя»), нам'яти чуба (М. Старицький «Наймит і Хазяїн»), у сім'ї не без потвори (М. Старицький «Слін на гетьманстві»), голісінський, як днище (М. Старицький «Коріння та Листки»), багато, як рясту на городі (М. Старицький «Селянин у біді»), випучити баньки (І. Верхратський «Два приятелі») тощо. Орієнтуючись на особливості дитячого сприйняття, байкарі для увиразнення мовлення персонажів вживають звуконаслідування, як-от: у Грінченка курка кричить з хліва: «Куд-куд-кудак!

Куд-куд-кудак!» («Кури і Ластівка»), у Ю. Федьковича Лис зареготався: «Ха-ха, ха-ха!» («Кіт і Лис») тощо. Численне використання письменниками дуже близьких мовленню дітей слів зі зменшено-пестливими суфіксами відбиває особливості усної народної поетичної традиції. Наприклад, у Б. Грінченка зустрічаємо такі слова та словосполучення: яечко гарненьке, чепурненьке, сонечко, барвіночок хрещатий, бур'янець; у Ю. Федьковича: однісінька штучка; у М. Петрова: метеличок; у М. Старицького : серденько, мавпочка, горенько, бідненькі, сіроманчики, близенько, ситенькі, легесенька, всьогісенько, голісінький, раненько, соловейко, тихесенький, рученьки, порадонька, славонька, воріженьки; у І. Верхратського: близенько, рівненько; у Олени Пчілки: снігирчик, щиглик, джигунець, лишенько, горенько, гарненько, пізненько, сестричко, зернятко, голубко; у Т. Зінківського: рибки, сопілочка, гарненько; у В. Самійленка: легенький, вітрець, квіточки тощо.

Побутові деталі, що їх описують байкарі у своїх творах, знайомлять дітей з традиціями і звичаями рідного народу. Так, апологи знайомлять дітей із різними сферами побутового життя народу, його традиціями та звичаями. Так, на сторінках своїх байок автори розкривають особливості чабанської справи:

*«Овечку бідную зв'язавши,
Обстриг її чабан-стрижій
І, вовну всю у неї взявши,
Погнав у степ її мерщій,
Щоб там вона пила та їла
Та знову вовну ту зростила,
Що аж на той рік по весні
Він має стригти в теплі дні»*

(Б. Грінченко «Вівця стрижена та Кудлай»)[4, 302];

*«Що буде з наших шкір?
- А що би мало біти? – Цап відрік. -
Наквасить на кожух,
На кучму та на смух,
А то й на рукавиці чоловік»*
(І. Франко «Вівця й Цап») [4, 282];

риси національної гостинності:

*«Чи то були родини, чи поминки,
А тільки сей обід Ведмідь задав на диво:
Яке було м'ясиво!
Яких не їли страв! І що пили горілки!..
Ведмідь п'янений був і дружбу заходивсь
Доказувать гостям: співав їм многі літа,
А кінчивши обід, пішов писать мислити
Й навприсядки пустивсь!»*

(М. Петров «Обід у Ведмедя») [4, 256] тощо.

Як відомо, прислів'я, приказки — мудрі складові байки. Більшість апологів цього періоду є своєрідним поширенням і зрозумілим дітям поясненням народного прислів'я чи приказки. Так, байка Б. Грінченка «Швидка робота» на прикладі пояснює відоме прислів'я «Хто спішить, той людей смішить» або «Швидкої роботи ніхто не хвалить», а її головний персонаж з власного досвіду робить висновок: «Немає добра зі скорої роботи!...Було б не поспішались так...» [3, 312]; у «Цигані та Хліборобі» ілюструється народна помовка: «Чужая вавка не болить» [4, 295]; у байці «Журавель та Горобець» - «Кожному своє» [4, 298]; «Кури та ластівка» - «Біга, як курка з яйцем» [4, 301]. І. Верхратський у своєму аполозі «Два приятелі»наголошує: «Правдивих друзів лиш в біді пізнати!» [4, 275].

Персонажі українських байок діють на фоні рідних і знайомих дітям картин чудових полів, лісів та садків, де ростуть, розцвітають, пахнуть проса, коноплі, соняшники смачні, барвіночки хрещаті, гвоздик, на пахощі багатий, лілея біла, ніжна резеда, хміль кудлатий. Так, Борис Грінченко доповнює сюжет власних творів колоритними поетичними картинами, лаконічно описуючи чудові весняні пейзажі:

*«Весна красна цвіла вже на землі
І повивала все красою,
Тоді верталися додому Журавлі,
Розставивши з країною чужою
І розліталися по рідних болотах»
(«Журавель і Горобець») [4, 298];*

пейзажі літнього степу:

*«Простягся степ, де око гляне;
Трава від спеки сохне, в'яне,
Уже давно дощу всі ждуть,
А все його нема, не чуть.
Отара стрижена блукає,
То тут, то там Кудлай куняє,
Чабан, поївши, спочива...
Тим часом хмара насува
І облягла уже півнеба;
Блиснуло враз – і вдарив грім...
І грюком розкотивсь тяжким»
(«Вівця стрижена та Кудлай»)[4, 302];*

ранкового пробудження природи:

«Минула ніч, і , тумани прогнавши,

*Вже сонечко по небу попливло
І скрізь життя і радість розлило,
На землю промінь свій пославши.
Безкраї небеса сіяли до землі,
Вона ж до їх всміхалася, щаслива;
Квітки цвіли, і пташка щебетлива
І на полі співала, й на гіллі...»
(«Жайворонки та свиня») [4, 303] тощо.*

Безперечно, змалювання в байках письменниками подібних картин мало на меті не лише надання творам національного колориту, а й розвиток в дітей естетичного смаку та, що є дуже важливим, виховання любові до рідної землі та поетичного слова.

Отже, у нашій статті ми розглянули особливості розвитку української байки як жанру дитячої літератури у 80-90-х роках ХІХ – початку ХХ століття. Зробивши огляд апологічних творів видатних письменників того часу, які працювали в даному жанрі, серед яких Б. Грінченко, Ю. Федькович, В. Боровик, Олена Пчілка, М. Старицький, Я. Жарко, І. Верхратський, Т. Зінківський, М. Петров, В. Самійленко, І. Манжура, І. Франко та інші, ми відзначили, що на зламі століть у розвитку жанру відбулися помітні зміни, а саме: у цей час аполог втрачає виразну сатиричну і соціальну гостроту; пошквалюється байкарська робота саме з орієнтацією жанру на дитяче сприйняття; здійснюється поступовий перехід від релігійно-виховної і моралістичної тематики до творів різноманітного тематичного спрямування; характеристики образів персонажів, змінюється специфіка використання мовно-стильових засобів, пейзажних картин з національними топонімами, характерних побутових деталей тощо відповідно до дитячого сприймання і особливостей розвитку психології дітей та молоді.

Література

1. Зеров М. Українське письменство / Упоряд. М. Сулима; Післям. М. Москаленка. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основа”, 2002. - 1301 с.
2. Гулак-Артемівський П. Твори./ Вступна стаття І. Я. Айзенштока. - К. : Дніпро, 1970. – 127 с.
3. Дивосвіт «Веселки»: Антол. Л-ри для дітей та юнацтва: В 3 т. / [Упорядкув. та бібліогр. Довідки Чайковського Б. Й. та ін.; Передм. Бойко І. Т.] – К.: Веселка, 2004. – 631 с.
4. Українська байка / Худож. – оформлювач А. С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2007. – 317 с.

Анотація

У цій статті ми розглянули розвиток української байки на зламі ХІХ – ХХ століть, який відзначився орієнтацією жанру саме на дитяче сприйняття, дослідили тематичне спрямування творів цього періоду, їх виховне значення, характеристики образів персонажів, специфіку використання мовно-стильових засобів, пейзажних картин з національними топонімами, характерних

побутових деталей тощо. Дослідження проведено на прикладі творів українських байкарів, серед яких Б. Грінченко, Ю. Федькович, В. Боровик, Олена Пчілка, М. Старицький, Я. Жарко, І. Верхратський, Т. Зінківський, М. Петров, В. Самійленко, І. Манжура, І. Франко та ін.

Ключові слова: байка, дитяче сприйняття, виховне значення, персонаж, пейзажні картини, національні топоніми, побутові деталі, національний колорит, прислів'я та приказки, фразеологізми та ідіоми.

Аннотация

В этой статье мы рассмотрели развитие украинской басни в конце XIX – начале XX столетия, которое отметилось ориентацией жанра именно на детское восприятие, исследовали тематическое направление произведений данного периода, их воспитательное значение, характеристики образов персонажей, специфику использования стилистических средств, пейзажных картин с национальными топонимами, характерных бытовых деталей и так далее. Исследование проведено на примере произведений украинских писателей, среди которых Б. Гринченко, Ю. Федькович, В. Боровик, Олена Пчилка, М. Старицкий, Я. Жарко, И. Верхратский, Т. Зинкивский, М. Петров, В. Самийленко, И. Манжура, И. Франко и другие.

Ключевые слова: басня, детское восприятие, воспитательное значение, персонаж, пейзажные картины, национальные топонимы, бытовые детали, национальный колорит, пословицы и поговорки, фразеологизмы, идиомы.

Summary

In this article we have considered the development to ukrainian fable at the end XIX – begin XX centuries, which was noted orientation of the genre on baby perception exactly, researched the thematic direction of the product given period, their воспитательное importance, features image personages, specifics of the use the stylistic facilities, landscape pictures with national топонимами, typical home details and so on. The Study is organized on example of the making the ukrainian writers, amongst which В. Grinchenko, Y. Fedikovich, V. Borovik, Olena Pchilka, M. Starickiy, Y. Hot, I. Verhratskiy, T. Zinkivskiy, M. Petrov, V. Samiylenko, I. Mazhura, I. Franco and others.

Key words: fable, baby perception, pedagogical importance, personage, landscape pictures, national toponyms, home details, national coloring, proverbs and sayings, idioms.